

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Jerzy Grzybowski

Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.1>

Jerzy Grzybowski

Uniwersytet Warszawski

jgrzybowski@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7359-487X

DUCHOWIEŃSTWO I WIERNI PRAWOSŁAWNYCH DIECEZJI GRODZIEŃSKO-NOWOGRÓDZKIEJ I WILEŃSKO-LIDZKIEJ W PRZEDEDNIU WYBUCHU II WOJNY ŚWIATOWEJ¹

Clergy and Orthodox Faithful of the Dioceses of Grodno-Novgorod and Vilnius-Lida on the Eve of the Outbreak of World War II

Abstract

The interwar Polish state was characterised by religious diversity. The second largest religious group in the country were the Orthodox Christians. Dense concentrations of the Orthodox population were located in the east of the country, including the Vilnius and Nowogródek regions. More than half of all Orthodox Christians in Poland lived within the borders of the Grodno and Vilnius diocese. Most of them were Belarusians. On the eve of the outbreak of World War II, the Polish authorities intensified their policy of assimilating this population. The Orthodox clergy ruthlessly complied with the authorities. In turn, the laity did not accept the assimilationist

¹ Artykuł został napisany w ramach grantu „Kampania polska – synteza”, prowadzonego przez Akademię Sztuki Wojennej (na podstawie umowy nr MEiN/2021/DPI/319).

actions of the authorities. However, after the outbreak of World War II, the Orthodox Belarusian population remained loyal to Poland and fought against its enemies.

Keywords: Second Polish Republic, World War II, Orthodox Church, Grodno diocese, Vilnius diocese

Dzieje Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej już doczekały się szeregu rzetelnych opracowań naukowych. Niemniej w omawianym okresie wiele kart z historii polskiego prawosławia dotychczas nie było przedmiotem uwagi badaczy. Na liście tych tematów znajduje się historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP) w przededniu i podczas kampanii 1939 r. W celu lepszego zrozumienia ówczesnych realiów, w których funkcjonował ten Kościół, należy spojrzeć na nie z perspektywy mniejszych jednostek kościelnych. Celem niniejszej publikacji jest przeanalizowanie sytuacji hierarchii, duchowieństwa i wiernych na przykładzie dwóch diecezji – nowogródzko-grodzieńskiej i wileńsko-lidzkiej.

Diecezja grodzieńsko-nowogródzka obejmowała swoim zasięgiem terytorium województwa białostockiego (powiaty: augustowski, białostocki, bielski, grodzieński, sokólski, suwalski, wołkowyski) i większość nowogródzkiego (powiaty: baranowicki, nieświeski, nowogródzki i słonimski). U schyłku lat 30. diecezja składała się z 18 (później 20) dekanatów, 153 parafii etatowych i 59 filialnych, które były obsługiwane przez 211 proboszczów, 25 wikariuszy, 1 protodiakona, 38 diakonów, 2 subdiakonów i 213 psalmistów². Na terenie diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej znajdowały się aż 4 klasztory i domy zakonne: w Grodnie, Żyrowicach i Supraślu. Do największych z nich należały monaster: św. Borysa i Gleba w Grodnie (męski), Zaśnięcia NMP w Żyrowicach (męski) oraz Narodzenia Matki Bożej w Grodnie (żeński). Miejscem szczególnym był klasztor Zaśnięcia NMP w Żyrowicach, który co roku przyciągał tłumy pielgrzymów³. Kierownictwo diecezji znajdowało się w Grodnie⁴.

Z kolei diecezja wileńsko-lidzka była najmniejszą jednostką diecezjalną PAKP i obejmowała swoim zasięgiem obszar województwa wileńskie-

² Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn.: XXI/4/980, Wykaz parafii i duchowieństwa diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej.

³ U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 183.

⁴ *Гродненская православная епархия (1921-1939). Документы и материалы*, Гродно 2015, c. 3, 10.

go i częściowo nowogrodzkiego (powiaty: lidzki, stołpecki, wołożyński), w granicach których znajdowały się zwarte skupiska ludności prawosławnej. W drugiej połowie lat 30. diecezja wileńska liczyła 142 parafie etatowe i 30 filii, z czego na Wileńszczyźnie było 98 parafii i 21 filia, na Nowogrodzku odpowiednio 44 i 9. Oprócz tego w diecezji był 4 parafie nieetatowe. Wszystkie parafie i filie były zrzeszone w 18 dekanatach. Posługę kapłańską na terenie diecezji niosło 172 księży. Siedzibą władzy diecezji było Wilno, które pełniło ważną rolę w życiu Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej. W mieście znajdowały się zabytkowe cerkwie, funkcjonowało seminarium duchowne oraz 3 ośrodki zakonne: Ducha Św., Trójcy Św. i św. Marii Magdaleny⁵.

Teren diecezji grodzieńsko-nowogrodzkiej i wileńsko-lidzkiej stanowił jedno z największych skupisk ludności prawosławnej w II Rzeczypospolitej. W szeregu powiatów i gmin w województwach nowogrodzkim, białostockim i wileńskim prawosławni stanowili dominującą liczebną grupę wyznaniową. W 1921 r. diecezja grodzieńska liczyła ponad 484 tys. wiernych, w okresie późniejszym ta liczba wzrosła do 624 tys. Na początku lat 30. na Nowogrodzku prawosławni stanowili 51,3% ogółu mieszkańców, na Białostocczyźnie – 32,4%, na Wileńszczyźnie – 29,2%⁶.

Na uwagę zasługuje struktura społeczna i narodowościowa społeczności prawosławnej na terenie obu diecezji. Ogromną większość miejscowych wyznawców prawosławia stanowili chłopci. Ponad 90% tych ludzi utrzymywało się z pracy na roli. Znaczna część prawosławnych mieszkańców terenów nie posiadała wykrystalizowanego poczucia świadomości narodowej, co stwarzało możliwość różnych interpretacji co do ich narodowości. Badania jednak wykazują, że większość prawosławnych w tym regionie stanowili Białorusini. Mniej liczni wśród miejscowych prawosławnych byli Polacy i Rosjanie. Co się tyczy prawosławnych Polaków, ich pojawienie się na tym terenie należy uznać za wynik oddziaływania polskich instytucji państwowych na ludność prawosławną o słabym poczuciu tożsamości narodowej. W szczególności proces polonizacji powstępował w miastach, gdzie prawosławni stanowili mniejszość i żyli w otoczeniu kultury polskiej⁷.

⁵ AWMP, sygn.: XX/3/1872, Wykaz parafii i duchowieństwa diecezji wileńskiej, 1939 r.

⁶ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Statystyka Polski*, Seria C, z. 36, 62, 71, 83, 87, GUS, Warszawa 1936-1938.

⁷ E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 104.

Natomiast element rosyjski wśród wiernych składał się przede wszystkim z przedstawicieli „białych” Rosjan, którzy uciekli do Polski przed rewolucją bolszewicką.

Z racji swojej różnorodności Kościół prawosławny w Polsce był obiektem oddziaływania różnych grup narodowościowych. Na terenie wspomnianych diecezji istniała dość gęsta sieć organizacji białoruskich o charakterze politycznym i kulturalno-oświatowym. Wilno uchodziło za centrum białoruskiego życia narodowego w II Rzeczypospolitej. W zasadzie każde stronnictwo białoruskie w II Rzeczypospolitej głosiło hasła białorutenizacji życia cerkiewnego. Organizacje białoruskie zabiegały u władz PAKP o wprowadzenie języka białoruskiego do świątyń. Domagano się, żeby księża używali języka białoruskiego podczas kazań i katechizacji, wprowadzenia języka białoruskiego do administracji cerkiewnej, białorutenizacji seminarium duchownego w Wilnie⁸. We wrześniu 1938 r. Białoruskie Zrzeszenie Ludowe przyjęło uchwałę w sprawie białorutenizacji Cerkwi prawosławnej na ziemiach zamieszkałych przez ludność białoruską⁹. Pomimo tego, że osoby narodowości rosyjskiej stanowiły znikomą odsetek wśród miejscowej społeczności prawosławnej, one również usiłowały wywierać wpływ na życie cerkiewne. W Grodnie działało Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynne, do którego należeli niektórzy wpływowi duchowni i urzędnicy cerkiewni znajdujący się w otoczeniu zarządcy diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej. W Konsystorzu Prawosławnym w Grodnie i Wilnie nie brakowało ludzi, którym nieobce były poglądy rusofilskie. Dążyli oni do zachowania rosyjskiego charakteru Kościoła prawosławnego¹⁰.

Różnorodnością charakteryzowała się nie tylko wierni, lecz również hierarchia i kler obu diecezji. W pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości miejscowa hierarchia i duchowieństwo składały się z ludzi, którzy odebrali wychowanie w czasach Imperium Rosyjskiego. Pod względem narodowościowym byli to Rosjanie i zrusyfikowani Białorusini lub Ukraińcy. Po upadku caratu i odrodzeniu państwa polskiego wielu z nich z trudem odnalazło się w nowej rzeczywistości. Z dużą dozą praw-

⁸ Беларускі дзяржаўны архіў музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ), ф. 3, воп. 1, спр. 22, л. 6-7.

⁹ *Z carkounaha żyćcia*, „Chryścijanskaja Dumka” 1939, nr 2, s. 2-3.

¹⁰ AWMP, sygn.: XXI/6/965, Pismo Konsystorza Prawosławnego w Grodnie do Synodu Św. PAKP, 22 I 1938; Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn.: I.300.20.64, List grupy „Nemezis”, b.d.

dopodobieństwa można przyjąć, że ludzie ci, choć pozornie deklarowali lojalność wobec państwa polskiego, traktowali to jako konieczność dziejową wobec braku korzystniejszych rozwiązań.

Nie sposób nie zgodzić się ze znanym publicystą nurtu konserwatywnego, Stanisławem Cat-Mackiewiczem z Wilna, który uważał, że nie ma powodów, by wątpić w lojalność miejscowego duchowieństwa prawosławnego. Twierdził, że Kościół prawosławny po upadku caratu stracił oparcie w państwie rosyjskim. Na terenie II Rzeczypospolitej nie posiadał oparcia w wiernych, których przeważną większość stanowili nie-Rosjanie. Był więc w pełni zależny od aparatu państwa i całkowicie wobec niego lojalny¹¹. Dlatego duchowni, będąc świadomymi tragicznej sytuacji Kościoła w ZSRS, wiązali swoją przyszłość z Polską. Jednocześnie ci ludzie byli niechętni zarówno białorutenizacji, jak i polonizacji prawosławia, dążąc do zachowania jedności Kościoła na gruncie jego rosyjskości. W codziennym życiu znajdowało to potwierdzenie w posługiwaniu się językiem rosyjskim w relacjach z wiernymi i we własnym środowisku. Z upływem czasu sytuacja uległa pewnie zmianie, ponieważ wykształciła się nowa generacja księży, którzy nie czuli więzi z tradycją rosyjską. Ich młodość upłynęła w innej rzeczywistości, a poglądy ukształtowały się w niepodległej Polsce. Ci duchowni stawali się więc prawdziwymi misjonarzami polskości wśród ludności prawosławnej na Kresach Wschodnich.

Znaczna część duchownych prawosławnych obu diecezji wykazywała zainteresowanie współpracą z rządem na odcinku działalności propaństwowej. Ze względu na bezpośredni kontakt z wiernymi księża odgrywali znaczącą rolę w procesie budowania postaw propaństwowych swych parafian. Wielu duchownych przejawiało aktywność w organizacjach społecznych i paramilitarnych (m.in. Lidze Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwożarowej, Związku Rezerwistów, Polskiej Macierzy Szkolnej, Towarzystwie Popierania Ludowych Szkół Państwowych)¹². W czasie kampanii wyborczej do parlamentu w 1928, 1930 i 1935 r. duchowieństwo prawosławne zajęło pozycję prorządową. Księża czynnie uczestniczyli w akcji propagandowej

¹¹ W. Mich, *Prasa konserwatywna wobec akcji burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 r.*, [w:] *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w 1938 roku. Uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, Chełm 2009, s. 199-200.

¹² E. Mironowicz, *Polityczne uwarunkowania funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1920-1939*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2005, z. 24, s. 118.